

AFA: NGWA ỌRỤ ỊCHỌPUTA IHE DARA MMIRI NA NDU NDI IGBO

Ifeyinwa Cordelia Isidienu

Email Address: ifyisidienu@gmail.com

Phone No: 08033027892

&

Chisom Lawrence Obigwe

Ngalaba Amumamụ Igbo, Afrika na Nzikorita Ozi
Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka

Ụmị edemede

Nchọcha a lebara anya n'igba afa dika otu omenala e ji mara ndi Igbo. Ndi Igbo kwenyere n'afa bu otu ụzọ kwuotọ e si achoputa ihe dara mmiri na ndu ha. N'ihia nke a, a gbara mgbo wee mee nchọcha a iji wee gboo nsogbu nghotaghị ohanaeze na-enwe gbasara igba afa, tinyere nsogbu igba afa aghara aghara juputara ebe ufodu. Ebe o bu n'ufodu mmadu chere na o bu naanị nsogbu na-eduba ndi Igbo n'igba afa, n'ihia ya ka e ji kowaputazia ihe igba afa bu n'uju, kowaa ihe di iche iche na-duba n'igba afa ma ziputakwa uru na oghom di n'igba afa. A gbasoro usoro soovee wee mee nchọcha a. E mere nchọcha a site n'igu otutu akwukwo ndi okachamara dere nakwa site n'igba ndi dibia ufodu ajuju onu. Nchọcha a ziputara na ewezuga nsogbu na o nwere ufodu ihe ndi ozọ na-eduba mmadu n'igba afa. A choputakwara na o nwere ndi o bu oru ha iche igba afa. Nchọcha a ga-anaputa ohanaeze n'aka ndi o chaa si gbute, o chaghị si gbute. O di mkpa ka ufodu mmadu ndi igba afa na-abughị oru ha wepu aka enwe n'ofe tupu o ghoo aka mmadu; n'ihia na o bu site n'igba afa ka ndi Igbo si achoputa ihe o bu la zoro ezo na ndu. Ha jikwa igba afa a choputa ihe o bu la gbara ha ghari.

Okwu mmalite

Ndi Igbo bu otu n'ime agburu ato putara ihe n'ala Naijiria. Ha bu ndi e ji asusu Igbo wee mara. Okwu a bu Igbo bu okwu e nwere ike iziputa n'uzo ato gunyere:

E ji ya akowaputa ebe obibi ha (Igbo territory)

E ji ya akowaputa ndi ahụ na-asu Igbo di ka asusu ha (Igbo speakers)

E jikwa ya eziputa asusu ahụ n'onwe ya (language itself)

Ndi Igbo bu ndi na-asu asusu nke abuo n'ime asusu ato kacha puta ihe n'ala Naijiria nke gunyere Hausa, Igbo na Yoruba. Ha bu ndi Chineke kesiri ike n'akpukpu ahụ ma burukwa ndi na-agba mbọ n'ihe niile. Umụ nwọke ha na-ada dimkpa ma na-agbasikwa ike ebe umụ nwaanyị ha na-enwe ahụ ma na-amakwa mma ile anya. Ucha akpukpo ahụ ha na-abukari oji ma nwekwaa ụfọdụ ndi akpukpo ahụ ha na-acha ọcha.

N'ihe gbasara mmalite ndi Igbo, o nweghi onye maara oge ma o bu ebe ndi Igbo si malite. Otutu ndi okammuta n'Akioloji, Antropoloji na Histrị emeela otutu nchocha di iche iche banyere ebe n'etu ndi Igbo si malite mana o nweghi nke e kwekoritara na ya n'ih i na o nweghi onye kwenyere na nke ibe ya kwuru. Ufodu n'ime ha bu ndi gwuru ala n'ebe di iche iche di ka Igbo-ukwu na Okigwe ka ha wee choputa ihe ga-enyere ha aka ikowaputa mmalite ndi igbo. Na nchoputa ha, a ghọtara na o dilari anya ndi Igbo ji malite ndu n'elu uwa.

Otu okammuta bu Michael Onwuejeogwu, nke bu okammuta na Soshiołoji na Antropoloji kowara na ndi Igbo malitere ndu ha n'ihe di ka afọ 948AD, mgbe otu nwoke a na-akpo Eri malitere ichikota otutu obodo didebere Osimmiri Omabala. O bu n'oge ahụ ka ya na ndi otu ya choputara obodo ndi a : Aguleri, Umuleri, Igbariam, Amanuke, Nteje, Nando na Okuzu. O buzi site n'obodo ndi a ka ala Igbo si wee gbasaa.

Okammuta Adiele E. Afigbo kwuru na ndi Igbo malitere ndu ha n'ebe Osimmiri Naija na Benue jikotara nke di na Lokoja. O mere ka a ghota na o bu ebe ahụ ka ndi Igbo sikwa wee gbasaa.

Onye ozọ kwuru ka ndi Igbo si malite bu Oluda Equiano, onye mere ka a ghota na ndi Igbo bu otu n'ime agburu ndi juu hiere uzọ oge ha hapuru ala Ijipt na-eje ala nkwa. Ihe o jiri kwue nke a bu na o sir i na uzọ ndu ndi juu na nke ndi Igbo yitere onwe ha n'ebe di iche iche, o kwuru na o bu etu ndi Igbo si e ji ihe mere ha na ndu agu nwa ohuru aha ka ndi juu sikwu e ji agu nwa ohuru aha. O kuru na ndi Igbo na-ebi nwa ugu na mkpuru ubochi asato a muru nwa di ka ndi juu si eme, ndi Igbo nwere nkwenye n'otu Chineke nke kere ihe niile di ka ndi juu si kwenye. Ha kwenyekwara n'ichu aja di iche iche di ka ndi juu. Mmemme alumaalu ha na nke ndi juu yitekwara n'uzọ di iche iche. Na nkowaputa nke a, ufodu ndi Igbo kwenyere na ya ebe ufodu ekwenyeghi n'ih i na ha sir i na omenala otu agburu na ibe ya nwere ike iyite onwe ha, n'ih i nke a, o gaghi eme ka a si na agburu ndi ahụ bu otu. N'ih i nkowa ndi a niile, e nwebeghi kpomkwem ebe a ga-as i na o bu na ya ka ndi Igbo si mmalite.

Ka o sila di, ndi Igbo bu ndi e ji omenala di iche iche mara. Ha bukwa ndi na-ejighi omenala na nkwenye ha egwu egwu. N'oge gboo, ha na-akpachapu anya nke oma n'idebe na ihubere omenala ha isi. Ka afọ na-aga, mmepe n'üwa isape anya batara ala Igbo site n'aka ndiocha, nke mere na o dizi ka a ga-as i na obodo ufodu n'ala Igbo na-echezọ ma na-atufukwa omenala ha. N'iji kwalite omenala Igbo ka o ghara inwu, a bagidere nchocha a n'otu n'ime ihe ndi e jiri mara ndi Igbo nke bu "Igba Afa". E lebara anya kpomkwem n'isiokwu bu "Afa: ngwa oru ichoputa ihe dara mmiri na ndu ndi Igbo" iji choputa otutu ihe nzuzo gbara ya gburugburu.

Mgbakwasa isiokwu

Nchöcha a gbadoro ukwu n'etu igba Afa si buru ngwa oru ichoputa ihe dara mmiri na ndu ndi Igbo. Nke a putara na o bu site n'igba Afa n'ala Igbo ka ha si amata ihe ndi ahụ kariri ihe mmadu ga-eji anya nkiti wee choputa.

Di ka maazi chukwudi Mata (*Ezeala Ogbunike*) na Maazi Ifeanyi Nwabueze siri kowaa Afa bu otu nnukwu omenala ndi Igbo nke adighi nchefu, ha ji achoputa ihe omimi di n'ihe. O bu ihe ha ji achoputa nke bu eziokwu mgbe ikpe/okwu kariara ha di ka mmadu nkiti. E nwere ike ikpo ya ike afa ma o bu ikpo afa. Ka o sila di, o di mkpa imata na e nwere dibia oru ya bu naani maka igba afa n'oge ochie nke o bu mmuo a maara di ka agwu na-ekpughere ya ihe ndi o na-ahụ. Dibia di etu a na-abukari onye ndi ala hoputara ijere ha ozi. O bu onye di etu a ka ndi mmadu nkiti na-agbakwuru ije choputa nke na-eme ha ma o bu ihe bu eziokwu di n'ihe. otutu ihe bu nke na-ebute igba afa n'ala Igbo n'oge ochie nakwa oge ugbo a; ihe ndi a bu nke gunyere: Oke onwu/ onwu ike, oke ugani, amughị nwa, oria, enweghi mmiri ozizo, ezinaulo ma o bu mmadu agaghi n'ihu, inweta ikpe nkwumooto, obodo agaghi n'ihu, aru ibata n'obodo, inweta agamnihu, izu ohi (n'obodo ma o bu ezinulo), ichi eze ohuru, ichoputa ogbanje, ihoputa eze ohuru, ihoputa eze ala ohuru dgz.

Ozo di ka ibe ya bu na n'oge ochie, anaghi amu dibia afa amu n'udi abula udi. O bu ndi nna nna anyi ha (ndiichie) na-eji aka ha horo onye masiri ha, ga-ejere ha ozi. Mgbe ahụ onye o bula o mara na-adi iche n'ebe ndi ozo no n'ihu ebube na-eso dibia afa. Mgbe dibia afa mara mmadu, o bu ndi nna nna anyi ha na-eji aka ha kwadoo ma nuchakwaa onye ahụ ha hoputara ijere ha ozi. Ha na-enye onye ahụ ngwongwo niile onye ahụ ga-eji na-arụ oru di ka ugiri na ihe ndi ozo ga.

Ka o sila di, a ga-asi na dibia afa bu onatarachi nakwa ihe di n'agburu. E kwuru nke a n'ihu na mgbe o mara mmadu, onye ahu ruchaa ma bulaa akwukwo, dibia afa ozo na-esitekwa n' agburu onye ahụ puta beeluso na onye ahụ e nweghi ukutu azu.

N'iga n'ihu, mgbanwe oha nke a kowara di ka ihe batara gbanwee odidi, omenala, nkwenye, na usoro ndi si emebu ihe ha ka o nwezi usoro ogbara ohuru e ji dochie anya ya bataziri wee gbanwee etu e si enwetabu dibia afa o wee buruzia ihe a na-amuzi amu. N'ihu ego dizi na ya, ewu na okuko chiziri aka na okpa ha wunye n'ime ya, nke a mere na amaghizi nke bu ezigbo ya na nke abughi, maka na ngwere niile makpu amakpu, a maghizi nke afo na-arụ.

Ntuleghari agumagu

N'iga n'ihu n'ime nchöcha a, o di mkpa ka a mata ma ghotakwa okpurukpu ndinechiche gbasara isiokwu a e mere nchöcha n'ime ya. O bukwu nke a ga-enyekwaziri anyi aka inwe ezi nghota gbasara isiokwu ihe e mere nchöcha maka ya. Na nkeji a ka anyi ga-eleba anya n'ufodu ihe di iche iche ndi mmadu na ndi okammuta delara gbasara ndinechiche di n'isiokwu a. A gara n'ihu na nchöcha a site n'igu otutu ihe ndi mmadu dere maka afa nakwaazi igba ndiokachamara n'ihe gbasara afa ajuju onu gbasara isiokwu nke a na-eme nchöcha na ya. E

lebakwara anya n'ikowa okwu ufodu di iche iche metutara isiokwu a na-eme nchocha na ya. Ufodu n'ime isiokwu ndi ahụ gunyere: Omenala, Arusi (agwu) na afa.

Nkwa omenala

Anozie (2003: 106) kwara omenala di ka uzọ di iche iche mmadu si ebi ndu. Omenala bu etu ndi si eme ihe ha. A na-eziputa omenala site n'ejiji, erimeri, uzọ ndi si eme emume di iche iche, ekele ha dgz. O gwara n'ihu kwara na omenala gunyere: ilu nwaanyi, egwu, iru mgbede, oruka na echichi di iche iche dgz. Okafo, Osuji na Uwakwe (2009: 1) kwara omenala di ka "etu agburu di iche iche si ebi ndu ha ma o bu na-akpa agwa nke onye o bu jiri mara ha. Ha gara n'ihu kwaputa na omenala na-emetuta ufodu ihe ndi a: ofufe, ekele, oru, ejiji, erimeri, alumalu, Egwu, ikwa ozu, na igu aha. Ogbalu (1981:12) kwara na o bu omenala mba ka e ji amata ha. Ogbalu gwara n'ihu kwara na omenala mba nwere ike di mma ma o bu di njo. N'ezie, o bughị naani ihe di mma bu omenala, e nwekwara ufodu ihe ojoo digasi n'omenala. Dika Metuh (2015:201) siri kwaputa omenala di ka igbu ejima na igbu umuka ndi bu uzọ puo eze elu na ndi ozọ abughị ezigbo omenala n'ala Igbo. Omenala abughị otu ihe a na-elegara anya kama o gunyere otutu ihe metutara ndu agburu gbaa gburugburu nke mere na Ogbalu (1981: 12) kwuru si na

Mgbe a na-ekwu maka omenala Igbo, otutu ihe ka e bu n'uche di ka idi ndu ndi Igbo, etu ha si eme omume, agwa ndi mmadu na-akpaso ibe ha, asusu ha, nkwenye, okpukpe na ihe ha na-eme, oru ha na-arụ, etu ha si ewere ihe, mmuta ha, odinala, obibi ndu ha, otu ha si eziputa onu na iru uju, ebimebi ndu ha, di ka otu ha si aruru, enwe mmekorita, ka ha si azu onwe ha, enyere onwe ha aka, nri ha na-eri na etu ha si ewe ihe.

Ihe ndi a niile Ogbalu guputasi bu ka o siri metuta omenala Igbo na ka o si metutakwa omenala mba ndi ozọ. Ekwealor (2010:29) kwuru na "omenala putara otu ndi si ebi ndu ha. O bu omenala ndi ka e ji amata ha". O gwara n'ihu kwuo mkpa omenala di site n'ikwaputa na o di mkpa na ndi o bu ga na-echekwa omenala ha, na agburu o bu enweghi omenala a nwuola.

Ofomata (2012:35) n'aka nke ya siri n'ihe e ji ama ndi ma o bu agburu ma o bu mba bu omenala. Ihe nke a na-egosiputa bu na njirimara ndi bu omenala ha, o buladi onye o bu nwere udi omume nke ya di iche nyegara agbataobi ya. Nke a ka Ofomata jiri gaa n'ihu kwuo na omenala Igbo gbasara omume na akparamagwa ndi Igbo. Eliot (1962) n'aka nke ya kwuru na omenala abughị naani mkpokota ihe niile e jiri mara agburu kama o bu uzọ ndu ha. Ihe nke a na-akwa bu na o bu ihe ndi ahụ agburu na-emegasi e jiri mara ha, ka ha si ahuta uwa kpata ha ji eme ihe etu ha si eme.

Omenala bu ihe e ji mara agburu o bu. E nwere ike ikwa omenala n'uzọ di iche iche. Nke a bu ufodu nkwa ozọ ndi mmadu nyere maka omenala. Taylor (1970:40) n'echiche ya siri na Omenala bu mgbakota onu nke ihe niile mmadu mutara di ka akaoru, nka, nkwenye na amamihe igwe mmadu nwekọtara onu nke ha na-ahafenyekwa n'aka umu ha, umu ha ahafenye

n'aka ụmụ nke ha ọ wee si etu a na-aga n'ihu. Ọ nweghi ụzọ ọzọ a ga-esi mee nke a na-abughị site n'inye ụmụaka ọzọ n'omenala agburu ha. Na ntunye nke ya, Kluckholm (nd:4) kwuru na omenala bukwere ihe niile mmadu mutara iji chia ma ọ bu chekwa akparamagwa ha, di ka omume, nkwenye, nghota, na amamuihe ha. A na-amuta ya amuta, ọ bughị ebumputa uwa. Na nghota odee a, omenala na-enye ndi mmadu ihe ntuzi aka (guide) maka obibi ndu ha n'ebe mmekorita mmadu na ibe ya no. Nke a na-egosi na nwata ọ bula a zulitere n'usoro omenala na-enwe ezi akparamagwa n'ihu na omenala na-achikwa akparamagwa mmadu.

Linto (1945:4) kwuru si n'omenala bu etu ndi si eme ihe ha, otu ha si akpa agwa, nkwenye ha, njirimara ha nke ha nabatara ma na-ahafenye ha site n'ogbo ruo ogbo. Ebe a na-akowa na omenala bu etu agburu ọ bula hoputara ka ha si wee na-eme ihe n'agburu ahụ. Ọ na-akowakwa na ọ bu njirimara ndi a mere ha ji di iche n'agburu ndi ọzọ. N'ezie omenala bu ihe ncheputa di iche iche sitere n'obi a chikoro onu nke mere ka otu agburu di iche n'agburu ndi ọzọ. Ihe nke a putara bu na omenala bu mmadu cheputara ya ma hiwe ya iji mee ka ndu na-aga nke oma n'iji wepu ngotahie na ogbaghara di iche iche nwere ike iputa n'etiti mmadu na ibe ya. Otu ihe a ga-amatakwa bu na omenala agburu niile abughị otu. Ikenna Nzimiri (1972) sirị na omenala bu etu ndi si eme ihe ha. Ya bu usoro ọ bula ndi ọ bula weputara ha ga-esi na-ebi ndu ha aburula omenala ndi ahụ n'ihu na ha nwere nkwekorita ibi ndu n'uzo ahụ.

Ihe bu arusi

Ndi odee ufodu kwara arusi n'uzo di iche iche, Okonkwo (1950:145) kwara arusi di ka mmuo ndi ahụ a aturu atu ma ọ bu ndi Igbo ji aka ha mewe site n'okwukwe ha. Ọ gara n'ihu kwara na arusi n'onwe ya na-enwe okwu. Ha na-enwekwa ihe ufodu e ji asoro ha nsọ di ka ohia arusi ma ọ bu anu a na-agoro ha di ka ehi, ewu, okuko wdg. Ọ bu mmuo na-echedo elu na ala ndi Igbo. N'oge gboo, o nweghi ihe mmadu ga-eme ka ọ ghara idi na-asopuru arusi.

Di ka Ray (1946:21) kwara na Arusi bu mmuo di ndu. Ọ bughị na-ekeghi ha eke ma ọ bu na a muru ha amu, mana nkowa bu na ndi mmadu na-eme ka ha buru nnonetiti ha na-ebe ha na chi ha no. Nzirimiri (1992: 3) kwuru na ndi Igbo nwere ndi eze arusi abuo, otu dibu adi di ka omenala sirị di, ebe nke abuo bu nke eze arusi ji aka ya hoputa tinyere na ọ bu naani ndi nwoke bu ndi nwere ike inye arusi nri. Otutu oge, nwaanyi ruru afọ iri isii wee gbagowe nke nwere ike idobe ihe nzuzo nwekwara ike inye arusi nri. Nke a zuru Igbo niile onu, onye ọ bula arusi hoputara ka o fee ya ga-eke ya, ọ buru na onye ahụ aju arusi ahụ nwere ike igbu ya ma ọ bu tipu onye ahụ ara ganye na o kweta ife ya. Onye eze arusi na-achoputa ka o fee ya ga-abu onye di ocha n'ime mmuo ma buru onye na-akwuba aka ya oto. N'otu aka ahụ kwa ka nwaanyi ọ bula na-ahụ nsọ ya agaghị abanye n'okwu arusi n'ihu adighi ocha. Arusi niile abughị otu ihe, o nwere nke ka ibe ya.

Isichei (1977: 15) kwuru na ndi Igbo bu ndi na-ahunyere Chineke aja site n'arusi ha. Nke a mere Okonkwo (1950: 31) jiri mee ka odoo anya site n'ikwu na arusi di ka ihe Chineke kere eke na-enyere ya aka n'oru ya n'elu uwa, ha na-eme nke a site n'inatara ha ihe na-aka ha wee bugara ya Chineke ma natara ndi no n'ụwa ozi n'aka Chineke. Ndupu (1971: 37) kwuru na ndi Afrika nke ndi Igbo so na ya na-enye arusi nnukwu nsopuru mana nke a emeghi ka ha chefu na ha na-anata ikike n'aka Chukwu bi n'eluigwe. Nke a mere ndi Igbo jiri nabata arusi di ka

“mmụọ ndị Chukwu hanyere ndị o kere eke ka ha lekọta ha anya”. Ya mere Ogbalu (1972: 38) ji rutụ aka na Chineke kechara mmadụ bịa kee arụsị ka ọ na-elekọta ha anya tinyere ihe ndị ọzọ o kere n’ụwa. Ọ bụ site n’arụsị ndị a ka mmadụ na Chineke si enwe mmekọrịta. Hornby (1974: 377) kọwara arụsị dī ka ihe e nwere ma na-asọpuru dī ka ihe nwere ike n’ebe ihe niile e kere n’ụwa ma na-ahụkwa maka ọdịmma mmadụ. O gosipụtara na ihe ndị e ji anọchite anya arụsị bụ osisi, okwute na ihe ndị ọzọ. Ọ hụrụ arụsị dī ka ihe weere ọnọdụ n’etiti ihe a na-ahụ anya na ihe a naghi ahụ anya. O kwuru na a na-enwe ebe arụsị na-anọ maka mmeju nkwa ya. Dī ka ndị odee niile a kwuru maka arụsị, otu ihe dī mkpa ime ka o doo anya bụ na ọ bụ agwụ ka ikpughe ihe nzuzo dijiri.

Iji gaa n’ihu, arụsị na igba afa nwere mmetụta n’uzọ gbara ọkpurukpu. Dī ka Okonkwo (1950: 31) siri mee ka anyị mata, arụsị dī ka ihe Chineke kere eke ma nye ya ọrụ ya n’elu ụwa, nke ha na-eme site na inatara ya ihe na-akpa mmadụ wee bugara ya Chineke ma wetara ndị nọ n’ụwa ozi n’aka Chineke. Etu ahụ ka ọ si wee kee Agwụ nke ọrụ ya bụ ikpughe ihe nzuzo niile nye ndị nje ozi ya bụ ndị dibia afa ma site n’uzo dī etu ahụ gboo mkpa ndị mmadụ.

Ihe bụ igba afa

Ndị Igbo kwenyere n’ihe anaghị eme na nkịtị. Ọ bụ n’ihi echiche dī etu a ka Isidien (2014 :179) ji kwue na ndị Igbo na-aga na nke ndị dibia oge ọ bụla ihe gbara ha ghari. O kwuru na-enwere ụdị dibia dī iche iche n’ala Igbo gbaa gburugburu. Ụfọdụ bụ dibia ọgwụ, ụfọdụ aburū dibia mkpọrọgwū na mkpaakwukwọ, ebe ụfọdụ bụ dibia afa. Dibia ọrụ ya bụ ichọpụta ihe zoro ezo bụ dibia afa. Dibia afa na-achọpụta ihe zoro ezo site n’igba afa. Ọ bụkwazị agwụ na-ekpughere dibia afa ihe zoro ezo. Ekwakor (2013:89-90) kọwara igba afa igba afa dī ka ụzọ e si achọpụta ihe miri emi nke echiche mmadụ nkịtị agaghị enwe ike ichọpụta. ọ bụ ụzọ e si amata echiche ụmụmmụọ na ndịiche”. Igba afa bụ mmadụ ichọpụta ihe miri emi nke mmadụ enweghi ike iji echiche onwe ya chọpụta site n’aka dibia afa. Ubaesie (1985) kọwara si “igba afa bụ iji chọpụta ihe miri emi di n’etiti ndi mmadụ na ibe ha, ma ọ bụ n’etiti ndi dī ndu na ndi nwurū anwū” Onumba (2011:167) kọwara igba afa dī ka otu n’ime omenala ndi Igbo kwenyesiri ike nke ukwuu ọkachasị ndi anaghị eje ụka. Ọ gara n’ihu kwue n’igba afa bụ usoro dibia afa na-agbaso iji chọpụta ihe bụ uche ndi mmụọ n’ebe ndi mmadụ dī ndu nọ. Dī ka ọ si kwue, ọ bụ naanị dibia afa nwere ụdị ọnyinye ihu ụzọ dī etu a nke mere ka a si na ha na-ahụ n’ihe ma na ahụkwa na mmụọ.

Onye ọzọ na-akọwakwa igba afa bụ Ifemesia (1979) na-ekwu n’igba afa bụ emume e si na ya achọpụta ihe ndi gara aga na ndu mmadụ, ezinaulọ, ógbè na obodo, nke mmadụ amaghị, iji nwee ezi nghota banyere ọnọdụ a nọ n’ime ya ma kwuo maka ọnọdụ nsogbu ahụ n’òdinihu. Parrinder (1949) kọwara n’igba afa bụ usoro ndi dibia afa si akọwa ihe omimi dī na ndu, nye ntuziaka ma na edozi esemokwu.

Nkọwa ọzọ e nyere igba afa bụ nke si n’aka Njoku (2002), onye nke kọwara na ọ bụ i ji anya ime mmụọ were jikọọ ụwa mmadụ na ụwa mmụọ ọnụ, iji mee ka a mata ihe ndi gara aga, kwuo ihe ga-eme n’òdinihu nakwa igu akara (signs) dī n’ụwa mmụọ na ụwa mmadụ. Umeodinka(2015) kowara afa dī ka ụzọ ndi Igbo si achọ isi n’ochichiri gbara n’echiche ha banyere ihe na-eme ha wee banye n’ihe ha ga-eji mata ihe kpataha ihe na-eme ha ji eme ha. Ya

bü, ö bü ızö ndi Igbo na-agbaso iji wee mata ihe gbara ha ghari na ndü. Ihe nke a putara bü na ndi Igbo anaghi agba nkiti, tikoo aka, ma ihe na-eme ha ma ö bü ma ihe gbaa ha ghari. Ha ga-achoriri ima ebe mmiri si baa n'opi ugbuguru. Onye Igbo ö büla ga-achoriri imata ihe kpatara ihe na-eme ya ji eme ya. Miller (1931) hutara igba afa di ka ikpokwu ihe kariri mmadu, iji mata ihe zoro ezo. O'Boyle (1966) bü onye ozö kowara igba afa di ka ibu amuma ma ö bü ihu ohu iji mee ka a mata ihe zoro ezo nke mmadu na-amaghi. Bridge (1963) choputara site na nkowa ya, na igba afa bü mmadu ije n'arusi ichoputa ihe miri emi, ihe iriba ama na ihe ngosi gbasara mmadu.

Nkowa ozö sitere n'aka Read (1999) na-akowa na a na-esite n'igba afa ekwu ihe ndi ka ga-eme n'odinihu. Ka o siladi Okammuta Benton (1964) na-akowakwa igba afa di ka emume nke a na-esite na ya achoputa ihe zoro ezo ma ö bü ihe ga-eme n'odinihu, n'uzö kariri mmadu. N'idowanye anya, igba afa bü otu omenala Igbo di okpu nke ha ji egboro onwe ha mkpa ichoputa ihe omimi kariri ha. Ya mere, igba afa bü ijekwu ndi na-ahu n'ihe zoro ezo iji choputa gbasara ihe mgbagwoju anya, nsogbu ma ö bü ihe gbara mmadu ghari na ndü.

N'inye mkpebi site n'agumagu ndi odee na okammuta ndi a, igba afa bü emume e ji achoputa ihe mmadu amaghi di ka ihe ndi gara aga, mputara ihe ndi na-eme n'oge ugbo a, na ihe ndi ka ga-eme n'odinihu. Nkowa ndi a, na-egosi n'agbam afa bü ihe a na-eme n'etiti uwa mmuo na uwa mmadu. Mkpughe a na-enweta n'igba afa bü n'ua mmuo ka o si abia nke ö bü mmuo Agwu bü nke na-enyere aka ime nke. Nkowa ndi a mere ka a mata n'igba afa bü iju ese gbasara onodu mmadu no n'ime ya, n'aka ihe kariri mmadu nghota. N'ih i nke a, mgbe ufodu iji gbanahu ndi dibia afa adigboroja nke oge a, ndi Igbo ufodu anaghi agba afa na nke naani otu dibia afa iji nwee ike chikota ihe niile ndi dibia afa ahü kwuru ma were aka ya kpebie nke bü eziokwu.

Ka e si abü Dibia Afa

Nchoputa e mere gosiri na-enwere usoro e si abü dibia afa. Ma nke bü eziokwu akughi mmiri bü na n'oge ochie, anaghi amü dibia afa amü. Ö bü ndi nna nna anyi ha na-eji aka ha horo onye masiri ha ga-ejere ha özi. Ha na-eme nke a site n'ikpughere onye ahü ihe na nro, nke na oge ö büla ö dineturu ala ka obere ura zikuru ya, ihe ö ga-ahu bü naani ebe ö na-agba afa ma na-egboro ndi mmadu mkpa ha di iche iche. Oge ufodu kwa, onye di etu ahü na-ahuta onwe ya ebe ya na agadi nwoke ma ö bü agadi nwaanyi na-akparita uka ma na-agwa ya ihe ga-eme eme n'odinihu ma ö bü ozi ö ga-eje zie mmadu. Ö buru na onye ahü lee anyi nke oma, ihe ahü e ziri ya na-abia na mmezu site na mkpuru ubochi ole e ziri ya ihe ahü na nro. Oge ufodu, ö buru na onye ahü a gaghi zie ozi ahü, mmuo ya a gaghi e new ezumiike, mgbe ufodu ö na-enwegide nsogbu site n'ituru ya ahü onwunwu wee ruo na ö zipu ya bü ozi. Ha na-esite kwa n'onu ndi dibia afa obodo ozö mee ka a gaa zie onye ahü, eze obodo ahü ozi iji mee ka a mata onye ha chorö ka ö jere ha ozi.

N'iga n'ihu, mgbanwe oha nke batara gbanwee odidi, omenala, nkwenye, na usoro ndi e si emebu na mbu ka ö nwezia usoro ogbara ohuru e ji dochie anya ya bataziri wee gbanwee etu e si enwetabu dibia afa ö wee buruzia ihe a na-amuzi amü. N'ih i ego di na ya, ewu na okuko

chirizija aka na okpa ha chinye n'imụ ka e si agba afa. Nke a mere na amaghizi nke bu ezigbo ya na nke abughị maka na ngwere niile makpu amakpu ma a maghizi nke afọ na-arụ mana otu ihe doro anya bu na dibia afa nke onatarachi anaghi agba afa ma o bu chọọ àjà n'etiti ehie n'ihu na ha kwenyere na oge ahụ na ndi mmuo apuchaala. Ozọ kwa bu na ezigbo dibia afa na-agba afa o na ere site n'ikowa nke oma ihe a ga-eme wee weta nsogbu e ji maka ya bia igba afa na njedebe.

Asusu afa maobu olu afa

N'ezikwu asusu bu ihe mmadu na ibe ya ji enwe ezi mmekorita; ya mere otutu ndi okachmara di ka Derbyshire (1967), Syal na Jindal (2013:5) jiri kowaa asusu ka uzọ nzikorita ozi nakwa uzọ mmekorita mmadu na ibe ya. Derbyshire gara n'ihu kwue na o bu naani mmadu nwere asusu nke na-enyere ya aka na ndu n'awa o bi n'ime ya.

Crystal (1971:175) kowara asusu di ka, uda olu mmadu nke a hasiri ahazi n'udi odimara nke na-abughị ebumputa uwa nke mmadu mebere o ji akowaputa echiche site n'okwu onu ma o bu ederede. Nkowa a na-ziputa ihe ole na ole banyere asusu. Nke mbu bu na, asusu bu uda mmadu na-eme, nke nwere nghota site na nkwekorita nke oha na eze nwe ya. Ozọ bu na mmadu esighi n'afọ buru asusu puta uwa; kama, o bu ihe a na-amanye mmadu na ya. Ihe ozokwa nkowa a gosiri bu na e nwere ike iziputa asusu site n'okwu onu ma o bu site n'ederede. Asusu afa bu n'onu ka e si eziputa ya, ndi Igbo kwenyekwara na o bu mmuo ka a na-ajuta ihe mgbe a na-agba afa. O di mkpa ka a kowaa n'asusu afa di iche n'asusu mmadu. Ihe o putara bu na asusu mmadu nkiti na asusu afa abughị otu ihe. Asusu afa na abukari asusu na-agbagwoju mmadu nkiti anya, o bu ya mere e jiri nwee dibia afa di ka onye ntughari n'etiti mmuo na mmadu. Ufodu n'ime asusu afa gunyere; olodi, otulu ose, odi n'abo, obara ose dgz.

Jenda igba afa

O nweghi jenda igba afa diiri iche, o bu onye o biara o mebe ya. Nwoke ma o bu nwaanyi ga-agbanwu afa, naani n'igba afa na-asọ ufodu ihe na-ebe o gbasara nwaanyi. Ufodu nsọ ahụ gunyere;

Umụ Nwoke

Nwoke nwere ike itisa ngada mgbe o na-agba afa

Nwoke nwere ike igba afa oge obula

Nwoke niile na-eji ugiri agba afa

Umụ Nwaanyi

Nwaanyi anaghi etisa ngada mgbe o na-agba afa

Nwaanyi no na nsọ ya anaghi agba afa

Nwaanyị na-eji ego ayọrọ agba afa, beeluso ma nwaanyị ahụ a gafeele ihu nsọ ya, i mara na o nwere ike iji ugiri wee gbaa afa

Akụrụngwa e ji eke maobu agba afa

Mgbe e kwuru maka akurungwa ma o bu ngwongwo dibia afa ji agba/eke afa ya, otutu mmadu na-eche na o bu ihe ndi hira oke ahụ inweta mana nke bu eziokwu bu na ihe ndi ahụ dīcha n'obo aka mmadu. Ihe ndi Igbo niile na-ejikari agba afa bu ugiri. Mana umu nwaanyị ka na-ahụ nsọ ha na-eji ego ayoro. Ugiri ahụ na-adị iri na isii nke a ga-agacha n'eriri. N'ime ya kwa, a na-etinye ya aka (beads) ma o bu mkpuru udara ka o wee sie ike.

Mkpatara igba afa

Igba afa bu mmadu ije hu dibia afa ka o gbaara ya afa. O di otutu ihe nwere ike ime ka onye Igbo jebe na nke dibia afa ka o gbaara ya afa. Ufodu n'ime ha bu ndi a:

Uga omumu

Uga omumu bu nsogbu nwaanyị amutaghi nwa, o nwere ike o buru o muta nwa o nwua, nke a mekata kwamgbe kwamgbe, nwaanyị di etu a na-aga na nke dibia afa ka a mara ihe kpatara ya. Mgbe ufodu o nwekwara ike buru amutaghi nwa chaa chaa.

Imata onye lolu mmadu uwa

Ndi Igbo kwenyere na ndi nwuru anwu tumadi ndi a kwara ozu ha nke oma na ndi bu ezigbo mmadu mgbe ha biri n'ua na-aloghachi azu n'ua n'udi nwata a muru oheru. O bu ya mere na a muo nwata, ndi Igbo na-aga n'afa iji choputa onye lolu nwata ahụ uwa, o buru na-achoputazia onye loro nwata ahụuwa, a ga-abazi nwata ahụ aha onye ahụ loro ya uwa.

Oria alaala

Oria anaghi ekwe ila ala ka a n-akpo oria alaala. Mgbe ufodu a gwoo ya o laa, o biaghachikwa azu; onodu di etu a na-eme ka onye ahụ noro n'oke ihe mgbu. Mgbe ihe di etu a na-eme, onye ahụ na-aga be dibia afa ka o gbaara ya afa iji choputa ihe kpatara ya.

E nwekwara otutu ihe ndi ozo na-ebuga igba afa ma e wepu ndi a di n'elu ebe a, ndi ozo gunyere: Oke onwu/ onwu ike, oke ugani, e nweghi mmiri ozizo, ezinaulo ma o bu mmadu agaghi n'ihu, inweta ikpe nkwooto, Obodo agaghi n'ihu, aru ibata n'obodo, ohi, ichi eze oheru, ogbanje w.d.g

Uru igba ma o bu ike afa bara

O na-enyere aka ichoputa eziokwu di n'ihe
A na-esite n'igba afa di ogologo ndu
A na-esite n'igba afa amata echiche ndi nna nna anyi gbasara ndi di ndu
A na-esikwa n'igba afa amata usoro a ga-esi mesi ihe mebiri emebi maka odi mma ndi mmadu
Okwu afa na-abu eziokwu na ejesia o gwu.

Igba afa na-enye ohere mmekorita n'etiti ndi a huru anya na ndi a hughị anya
Igba afa na-eme ka ndi Igbo mara oru dibia afa na mkpa ha di na ndu ndi Igbo.

Oghom igba ma o bu ike afa

Igbo kwenyere n'ebe uru di eleghi anya oghom ole na ole na-abatakwaizi na ya. Oghom di n'igba afa gunyere:

A maghizi dibia afa nke na-ekwu eziokwu ihe a gwara ya kwue na nka a naghị ekwu eziokwu.

Mgbe e kwuru nke abughị eziokwu, o na-ebute esemokwu na mgbasaa n'etiti obodo, ezinaulo, umunne dgz.

Nchikota na mmechi

Na mmalite nchocha a, e lebara anya na ntala ndi Igbo. A kwara na ndi Igbo bu obodo Chukwu goziri agozi site n'iji akunaaba were choo ha mma. E sikwa n'otutu akwukwo ndi e derela na mbu na ajuju onu a gbagasiri ndi mmadu wee gosiputa echiche ha niile gbasara igba afa.

Ka o siladi, a choputara na o bu ndichie na-eji aka ha a horo onye ga-ejere ha ozi site n'ime ka o puo ichie n'ebe ndi ozọ nọ. Nke ahụ bu nke a na-eme site n'ikpughere onye ahụ ihe na nro ma o bu isite n'onu dibia afa ozọ wee mee nke.

A choputakwara na e nwere asusu di ichie nke onye nọ n'etiti ndi a na-agbara afa na Agwu nke o bu dibia afa ga-aghota ma kwaa. O bu ya ka a na-akpo asusu afa. A kwara igba afa, nke e kwuru na o bu otu uzu ndi Igbo ma o bu ndi mmadu si a choputa ihe omimi ma o bu ihe ndi ahụ dara mmiri na ndu ha. Igba afa so n'otu ihe di omimi Chineke nyere mmadu n'ụwa. A gakwara n'ihu si n'igba afa enweghi jenda o diiri ichie n'ihu na o bu ma nwoke ma nwaanyi ka o diiri ma ewepu ufodu ihe mere na umu nwaanyi ufodu anaghi agba afa.

Edensibia

Anozie, C.C. (2003). *Igbo Kweni: Akuko na Omenala Ndi Igbo*. Enugu: Computer Edge Publishers.

Bascon, W. (1969). *Ifa Divination: Communication Between God and Men in West Africa*. Bloomington and London: Indiana University Press.

Derbyshire (1967). *Archaeological journal*. Volume 87

Ekwealor, C.C. (1998). *Omenala na Ewumewu Igbo*. Onitsha: Palma Publishers.

Ifemesia, C.C. (1979). *Traditional Humane Living Among the Igbo*. Enugu: Fourth Dimension.

Isichie, E. (1976). *A History of the Igbo People*. London: Macmillan Press.

- Isidien, I. C. (2014). "Igbo Traditional Occupation and the Sustance of the Modern Man." *Ideal International Journal*. Suleja: Besing Books.
- Ndupu, A. O(1972). *Nkwenye n'ekpemekpe odinala*. Onitsha : Varsity press.
- Njoku, F.O.C. (2008). *Essays in African Philosophy Thought and Theology*. Enugu: Snaaps Press.
- O'Boyle, P. A. (ed.) (1966). *New Catholic Encyclopedia*. Vol. iv. Columbia : McGraw-Hill.
- Ofomata, C. E. (2012). *Omenala na odinala Ndị Igbo*. Enugu:Format Publisher.
- Ogbalu, F.C. (1972). *Omenala Igbo*. Onitsha: University Publishers.
- Ogbalu, F.C. (1981). *Ndu Ndị Igbo*. Onitsha: University Publishers.
- Okonkwo J. B. C (1950). *Igbo Civilisation, Nri Kingdom and Hegemony*. London : Enthnographica.
- Okoye, O.L. (2004). *Ntuziaka maka Udaasusu, Utoaasusu na Omenala Igbo*. Enugu: chelys publishers.
- Parrinder, E.G. (1980). *African Traditional Religion*. (3rd Ed). London: Epworthe Press.
- Syal & Jindal. (2001:5). *An Introduction to Linguistics: Language, Grammar & Semantics*. New York : PHL Learning private.
- Ubesie, N. T. (1985). *Igbo philosophy*. Lagos: Lantern.
- Udechukwu G. I. (2016). *Mgbakoigba Journal of African studies*. Vol. 6 No.1.
- Udechukwu, G.I., Ogbagu, J.O., na Nnyigide, N.M. (2015). *Omumu Agumagu na Omenala Igbo*. Enugu: Format Publishers.
- Umeodinka A.U, Ugochukwu C.N, Ogwudile C.E.C & Ilechukwu D.I. (2019). *Kpokopi Uto Asusu Igbo na Ntughari maka ndi Sekondiri na Mahadum* Awka: Divine press.